

Kazimierz Maliszewski, *Stolica świata. Studia z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2014, ss. 183

Recenzowana praca, co zostało zaznaczone w przedmowie, zawiera wyniki wieloletnich badań, które Kazimierz Maliszewski przeprowadził nad dziejami osiemnastowiecznej kultury brytyjskiej. Jest ponadto rozwinięciem opublikowanych wcześniej dwóch artykułów poświęconych komunikacji społecznej w Londynie w XVIII wieku, których przedruk znajduje się w prezentowanej książce¹. Jej autor koncentruje się raczej na pewnych wątkach i szczegółowych zagadnieniach z życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku niż na ich wyczerpującym opisie syntetycznym². Pierwszy rozdział dostarcza czytelnikowi zarysu ogólnej sytuacji gospodarczej, politycznej oraz kulturalnej osiemnastowiecznego Londynu i Wielkiej Brytanii, w następnych czterech omówione zostały główne formy komunikacji społecznej, w kilku ostatnich zaś – przybliżone nurty kulturowe oraz sylwetki i twórczość najwybitniejszych przedstawicieli ówczesnych londyńskich elit intelektualnych i artystycznych.

Przedstawienie w pierwszym rozdziale tła społeczno-gospodarczego stanowi konieczny punkt wyjścia do studiów nad bardziej szczegółowymi zagadnieniami oraz podstawę rozeznania się w panujących wówczas warunkach

¹ K. Maliszewski, *Kawiarnie i kluby londyńskie w epoce Oświecenia jako ośrodki integracji i komunikacji społecznej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XX, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 158, Studia z historii nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Wojtowiczowi”, Toruń 1985, s. 75–95; tenże, *Londyński „Spectator” jako wzorzec czasopisma moralno-obyczajowego w epoce oświecenia*, „Czasy Nowożytne”, t. 24, 2011, s. 117–132.

² K. Maliszewski, *Stolica świata. Studia z dziejów życia kulturalnego i umysłowego Londynu w XVIII wieku*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2014, s. 7–8.

ekonomicznych i stosunkach społecznych. Jest to bowiem zarys przemian gospodarczych, politycznych i społecznych, które wprowadziły Anglię, jak również całą Europę, w epokę nowożytności. Osiemnaste stulecie to czas znaczących transformacji, a także wiek, w którym wytworzyła się specyficzna dla Anglii równowaga systemu gabinetowego, a w rezultacie nowoczesny ustroj społeczno-polityczny. Ukształtowały się wówczas dwa stronnictwa parlamentarne, które przetrwały w niemal niezmienionym kształcie do dziś, wyznaczając jednocześnie nowożytny układ sił politycznych³.

Opisując sytuację ekonomiczną w XVIII w., autor przede wszystkim podkreśla istotną dla nowożytnego społeczeństwa rolę rozwijającego się handlu i przemysłu, postępu technicznego i rewolucji agrarnej, skutkujących wzrostem zamożności obywateli, powstaniem i rozwojem wielkich miast oraz ukształtowaniem się nowej struktury społecznej z wiodącą rolą formującej się klasy mieszczańskiej, która stała się czynnikiem dynamizującym zachodzące wówczas przemiany. Przed rewolucją przemysłową, w pierwszej połowie XVIII wieku, to handel stanowił główne źródło bogactwa kraju, które świadczyło o jego potędze, umacniając tym samym przekonanie, że to właśnie handel jest kluczowym punktem angielskiej polityki epoki wczesnego kapitalizmu⁴.

Charakteryzując ten i inne czynniki, które doprowadziły do ukształtowania się nowego porządku społecznego i przekształciły Anglię feudalną w Anglię nowożytną, autor nie zapomina, że z rozwojem kraju łączy się rozwój stolicy. Wielkie miasta, będąc wytworem nowoczesnego państwa, jednocześnie je bowiem tworzą i dają impuls dla wzrostu rynków narodowych, a także samych narodów⁵. Stąd też usytuowanie ówczesnego Londynu w centrum nowożytnego świata oraz próba sugestywnego odmalowania go za pomocą opisów wyglądu metropolii, architektury, floty, giełdy, wydarzeń takich, jak zaraza czy wielki pożar, a także zjawisk takich, jak napływ nowych przybyszów, pojawienie się nieistniejących dotąd zawodów w odpowiedzi na popyt na specjalistów w nowo powstałych dziedzinach, wyodrębnienie się nowej klasy społecznej, wpływ etyki protestanckiej na rozwój kapitalizmu, kształtowanie się opinii publicznej, ruchu wydawniczego, sportu, nowoczesnych prądów w sztuce i kulturze oraz nowych koncepcji filozoficznych. Cały ten

³ H. Zins, *Historia Anglii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Wrocław 2001, s. 227–230.

⁴ Tamże, s. 230.

⁵ F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. 1: *Struktury codzienności*, PIW, Warszawa 1992, s. 462.

kompleks zjawisk, określany jako wiek Oświecenia, wyrastał w konkretnych warunkach społeczno-ekonomicznych i politycznych⁶, których zasygnalizowanie Maliszewski uzupełnia licznymi odniesieniami do prac naukowych z literatury polskiej i obcojęzycznej, ściśle powiązanych z poruszonymi zagadnieniami, oraz wzbogaca cytataми z dzieł ówczesnych myślicieli i twórców, stanowiącymi z kolei źródłowy komentarz do opisywanych zjawisk. W ten sposób autor plastycznie odmalowuje tworzące się podłoże dla zrodzonych z rewolucji mechanistycznej nowożytnych idei, koncepcji, systemów filozoficznych i kulturowych, a także form komunikacji publicznej. Wraz ze wzrostem zamożności rozwijało się bowiem również życie intelektualne i kulturalne, a ośrodkami myśli osiemnastowiecznej stały się miasta i powstające w nich nowe instytucje. O tym właśnie traktują kolejne rozdziały omawianej pracy.

Życie kulturalne i umysłowe Londynu w XVIII wieku koncentrowało się wokół tworzących się form organizacyjnych, takich jak: kawiarnie, kluby, loże masonskie, towarzystwa naukowe, prasa, teatr, literatura oraz ruch wydawniczy⁷. W ten sposób powiększał się krąg odbiorców, ale również zaczęły zmieniać się poruszane w sferze publicznej problemy nurtujące dominującą w owym czasie klasę społeczną, tj. mieszczaństwo.

Kawiarnie i kluby były specyficznymi organizacjami towarzysko-społecznymi, o których popularności przesądziły z jednej strony warunki ekonomiczne, czyli pojawienie się za sprawą rozwijającego się handlu nowego napoju, a z drugiej – atmosfera polityczna, jaka panowała w tamtym czasie w Anglii⁸. Kawiarnie były najbardziej otwartą społecznie angielską instytucją o charakterze nieformalnym, do której uczęszczać mogli wszyscy zainteresowani, czyniąc z tych miejsc ośrodki wymiany myśli, upowszechniania informacji, kształtowania się opinii publicznej oraz stronnictw politycznych. W związku z tym życie społeczno-polityczne nie było już sferą elitarną, lecz uległo znacznej demokratyzacji. Co więcej, elita połączyła się z klasą rządzącą, dowodząc niespotykanej wówczas plastyczności społeczeństwa angielskiego⁹.

Kluby natomiast były zgromadzeniem szczególnym pod względem organizacyjnym, nawiązującym do stowarzyszeń antycznych i określającym pierwotnie grupę ludzi o wspólnych zainteresowaniach, organizujących prywat-

⁶ K. Maliszewski, *Stolica świata...*, dz. cyt., s. 10.

⁷ Tamże, s. 26.

⁸ K. Maliszewski, *Kawiarnie i kluby londyńskie...*, dz. cyt., s. 75.

⁹ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, PIW, Warszawa 1989, s. 279.

ne zebrania w atmosferze biesiadnej¹⁰. Były prawdziwym wzorcem wolnych stowarzyszeń. Wzrost ich liczby nastąpił równoległe z pojawieniem się kawiarni, które służyły za miejsce odbywania spotkań. Oddolne dążenia i odgórną inspirację polityczne były jedną z głównych przyczyn zawiązywania mniejszych formalnych zrzeszeń w postaci klubów. Każdy z nich stanowił wyspecjalizowaną grupę powołaną w określonym celu. Do zgłębienia procesu ich formowania się i funkcjonowania autor odsyła czytelników, m.in. do relacjonujących to esejów J. Addisona, publikowanych na łamach „Spectatora”, którego czołową postacią był fikcyjny Mr. Spectator, stały bywalec ważniejszych kawiarni i klubów londyńskich¹¹.

Analizując funkcjonowanie wymienionych instytucji, Maliszewski przytacza relacje ich uczestników, oddające atmosferę ówczesnych spotkań, prezentuje też najważniejsze z klubów, wspominając również o ich wybitnych członkach. Wylicza czynniki decydujące o ich popularności, rolę i funkcje, podkreślając, że w epoce Oświecenia były to typowo angielskie ośrodki integracji i komunikacji społecznej, różne zarówno od pozostałych form życia publicznego, jak i od stowarzyszeń kontynentalnych, acz będące inspiracją do tworzenia podobnych form organizacyjnych w innych krajach¹². Porównuje je choćby z francuskimi „salonami”, tj. mieszkaniem, w których pani domu gromadziła wybitnych ludzi, przywołując tezę niektórych badaczy, jakoby brak kobiet w życiu klubowym miał pewien wpływ na charakter kultury angielskiej, nie tak lekkiej i subtelnej jak francuska¹³.

Oprócz wyżej wymienionych organizacji osobny rozdział historyk poświęca Royal Society, najstarszemu towarzystwu naukowemu w Wielkiej Brytanii i jednemu z najstarszych w Europie, którego działalność przyczyniła się do integracji środowiska intelektualnego Londynu, rozwoju nauki angielskiej i kształtowania się oświeceniowych idei oraz popularyzowania ich w Europie. Wraz z nową sytuacją polityczną i ekonomiczną zapanowała wyjątkowa atmosfera intelektualna. Dynamicznie rozwijająca się nauka, jak podkreśla autor, zaczęła odgrywać rolę użyteczną, a podejmowane prace wpływały

¹⁰ K. Maliszewski, *Stolica świata...*, dz. cyt., s. 38.

¹¹ Postać Mr. Spectatora została wymyślona przez samego Addisona, służyła mu za jeden z kilku wzorów osobowych, który wykorzystywał realizując swą moralizatorską kampanię na łamach gazety. Por. K. Maliszewski, *Stolica świata...*, dz. cyt., s. 96–97.

¹² Por. „obiady czwartkowe” wydawane przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który był zresztą członkiem honorowym Towarzystwa Królewskiego, K. Maliszewski, *Stolica świata...*, dz. cyt., s. 66.

¹³ Tamże, s. 48.

z potrzeb życia i zmian zachodzących w otoczeniu¹⁴. Dość przypomnieć, że jednym z ważniejszych zadań Towarzystwa było rozwijanie badań nad filozofią naturalną, społeczną, upowszechnianie wiedzy i praktycznego jej zastosowania. Jednym z członków Royal Society był John Locke, a funkcję prezesa sprawował od 1703 roku Isaac Newton. Zapoznając czytelników z powyższym wątkiem, autor konsekwentnie odsyła w przypisach do bogatej literatury przedmiotu. Stawia przy tym tezę, że działalność naukowa członków Royal Society w omawianym okresie przygotowała teoretyczne podstawy „rewolucji przemysłowej” w Anglii w drugiej połowie XVIII wieku¹⁵.

Kreśląc panoramę życia kawiarniano-klubowego Londynu XVII i XVIII wieku, Kazimierz Maliszewski inicjuje próby rozwiązania problemu, dotyczącego stopnia, w jakim owe formy integracji i komunikacji publicznej wpłynęły na charakter Oświecenia angielskiego i nowożytnej kultury angielskiej. Zwraca uwagę na to, że liczba klubów i zakres ich oddziaływania zwiększały się wraz ze wzrostem znaczenia mieszczaństwa jako nowej, a zarazem wiodącej klasy społecznej, a jako ośrodek integrujący realizowały formułę kompromisu mieszczańsko-szlacheckiego¹⁶.

W atmosferze ruchu klubowego pojawiały się na gruncie angielskim również coraz liczniejsze loże masońskie, będące jeszcze jedną oryginalną formą stowarzyszenia. W recenzowanej pracy nie została przeprowadzona kompleksowa analiza masonerii, a jedynie wystarczająco dokładne streszczenie tej problematyki oraz omówienie związku między działalnością łóż masońskich a ruchem klubowym. Podjęte kwestie to: opis genezy i okoliczności powstania wolnomularstwa angielskiego, a zwłaszcza różnic i podobieństw między jej odmianą średniowieczną a nowożytną, ocena działalności masonerii angielskiej, propagowana ideologia, cele oraz wpływ łóż masońskich na występowanie zjawiska „wędrówek idei” w kręgach ludzi Oświecenia. Ten wyjątkowy ośrodek komunikacji społecznej zwraca uwagę na specyfikę brytyjskiego Oświecenia jako okresu nie tylko sceptycyzmu, ale i religijnego pietyzmu i ewangelizmu¹⁷. Angielska masoneria nie tylko wpłynęła na powstanie szczególnego etosu oraz nowej warstwy społecznej – inteligencji – zainteresowanej głównie działalnością intelektualną, w tym zwłaszcza problematyką filozoficzną, lecz stała się w XVIII wieku organizacją ogólnoeuro-

¹⁴ Tamże, s. 59.

¹⁵ Tamże, s. 67.

¹⁶ Tamże, s. 48.

¹⁷ Tamże, s. 84.

pejską, kulturalno-oświatową i filantropijną, a także nośnikiem nowych idei na kontynencie, dzięki dysponowaniu wyjątkowymi możliwościami w zakresie nawiązywania kontaktów. Wolnomularze wyznawali typową wiarę ludzi Oświecenia w postęp ludzkości i możliwość doskonalenia poprzez oświatę i kulturę, a przekonania te trafiały na podatny grunt w ówczesnym stadium rozwoju społecznego.

Autonomiczną instytucją o bardzo szerokim zakresie oddziaływania było założone przez J. Addisona i R. Steela oraz związane z życiem kawiarniano-klubowym, wspomniane już przeze mnie, czasopismo „Spectator”. Wyodrębnienie się mieszczaństwa i wzrost jego znaczenia wywoływało wzrost ambicji kulturalnych tej klasy, ale i potrzebę wypracowania pewnych norm oraz wzorów postępowania. W omawianej publikacji skoncentrowano się nie tyle na problemie moralności mieszczańskiej (tu autor odsyła do najpełniejszego rozwinięcia tematu przez M. Ossowską), ile na wpływie procesów i warunków społeczno-ekonomicznych na kształtowanie się etyki mieszczańskiej. „Spectator” powstał w odpowiedzi na zapotrzebowania nowej klasy i miał na celu wprowadzenie zmian w angielskim życiu kulturalnym i obyczajowym. Czasopismo zamieszczało rozważania z zakresu filozofii moralnej, która dzięki temu docierała do szerszego grona odbiorców, popularyzowało wiedzę, rejestrowało i komentowało zmiany zachodzące w sferze kulturalno-obyczajowej, dostarczało wskazówek dotyczących zachowania się w różnych sytuacjach, wywołując jednocześnie modę na postępowanie etyczne. Propagując nową moralność oświeconego mieszczaństwa londyńskiego, przyczyniało się również do promocji idei oświeceniowych¹⁸. Co więcej, na wzór londyńskiego czasopisma, w innych krajach zaczęły powstawać podobne („Monitor” w Polsce¹⁹), po raz kolejny potwierdzając pionierską rolę osiemnastowiecznej Anglii.

Oprócz strony organizacyjnej życia społeczno-kulturalnego i intelektualnego Anglii w XVIII wieku ostatnie rozdziały niniejszej książki traktują o nowych prądach kulturowych oraz rodzących się koncepcjach naukowych, a zwłaszcza o propagujących je wybitnych twórcach. W tej części Maliszewski rozwija kwestię osobliwości brytyjskiego Oświecenia oraz wpływu jego głównych przedstawicieli na wszystkie dziedziny życia. Prezentuje swoistość brytyjskiej filozofii oświeceniowej, literatury i sztuki oraz poczyniony postęp w naukach przyrodniczych, których charakter, co akcentuje w całej swojej

¹⁸ Tamże, s. 102.

¹⁹ Tamże, s. 103.

pracy, określały warunki, w jakich następował ich rozkwit. Przywołuje dokonania, m.in. Johna Locke'a, Isaaka Newtona, George'a Berkeleya, Davida Hume'a, Shaftesbury'ego, Adama Smitha, Thomasa Paine'a, koncentrując się głównie na wpływie ich myśli na sferę społeczno-polityczną, rozwój wiedzy o człowieku i obszarach jego działalności, tj. moralności i polityce. Ponadto, przy okazji omówienia prądów religijnych i relacji Oświecenia do religii, uwzględnia przyczyny, które uczyniły Anglię XVIII wieku krajem światopoglądowych kompromisów. Dużo uwagi poświęca także rewolucji naukowej, industrialnej i agrarnej oraz rozkwitowi nauk ścisłych i eksperymentalnych, powiązanych właśnie z rozwojem przemysłu i techniki. Postęp dokonywał się w sposób niespotykany dotąd dynamiczny, przenikając wszystkie obszary aktywności ludzkiej. Autor celowo zestawia je ze sobą, wykazując ich wzajemne oddziaływanie i krzyżowanie. Doskonalenie państwa, rozwój nauki, wynalazki, odkrycie technologii przekładały się na system rozpowszechniania i rozszerzania dziedziny myśli, wykorzystywania wiedzy w pobudzaniu wzrostu cywilizacyjnego, polepszaniu jakości życia i wprowadzaniu zmian we wszystkich jego dziedzinach.

Wprowadzając czytelnika w eksponowane powyżej wątki, Kazimierz Maliszewski nie zamierzał dokonywać drobiazgowej analizy historycznej osiemnastowiecznej Anglii. Nie jest to wszak dzieło szczegółowo i kompleksowo traktujące o epoce Oświecenia, jak chociażby *Cywilizacja wieku Oświecenia* P. Chaunu, ani *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Struktury codzienności* F. Braudela. Niemniej dzięki szerokiemu wachlarzowi poruszanych zagadnień może stanowić doskonałe wprowadzenie do bardziej wnikliwych badań nad poszczególnymi problemami lub streszczenie fragmentu historii Anglii, nowego porządku stałego wzrostu. Autor pomija lub jedynie sygnalizuje kwestie związane ze stosunkami międzynarodowymi, historią polityczną, demografią historyczną, z życiem materialnym, estetyką oraz z odniesieniem przemian dokonujących się w Anglii do tych zachodzących w innych krajach, w tym zwłaszcza w innej potęgze epoki oświecenia – Francji. Wynika to z faktu, że zadaniem, które sobie postawił, było zbadanie relacji zachodzących pomiędzy zmieniającą się sytuacją gospodarczo-polityczną, wprowadzającą świat w epokę nowożytną, a społeczną i kulturalną odpowiedzią na te zmiany, a także poddanie analizie przyczyn i warunków narodzin oświeceniowych idei oraz roli nowych ośrodków integracji i komunikacji społecznej w ich powstaniu i budowie nowoczesnego, postępowego społeczeństwa angielskiego oraz demokratyzacji życia społeczno-kulturowego. Co ważniejsze jednak, autor starał się ukazać oryginalność brytyjskiego

Oświecenia oraz to, jak wielki wpływ wywarły wzory angielskie na kulturę oświeceniową w Europie, akcentując fakt, że w XVIII wieku zapanowała swoista „moda” na Anglię, którą uznawano za wzorzec społeczno-polityczny²⁰. Wszystko to znalazło swój wyraz w umieszczeniu w tytule pracy Londynu w centrum świata jako jego stolicy.

Dominika Kosiewicz-Wawrzonkowska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska
domkosw@doktorant.umk.pl

²⁰ P. Chaunu, dz. cyt., s. 153–154.